

ve İbn Süreyc'dir. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî *Kitâbü'l-Eğânî*'sinde İshak el-Mevsîlî'nin *Kitâbü Ahbârî Tuveys* adıyla bir eser kaleme aldığını nakletmişse de bu eser günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1966, IV, 58; İbn Kuteybe, *Te'vîl-ü muhtelifi'l-hadis: Hadis Müdafası* (trc. M. Hayri Kırbaşoğlu), İstanbul 1989, s. 442-443; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), V, 172-232; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, Kahire 1963, IV, 219-222; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâ'il*, Beyrut 1407/1987, s. 268-270; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 246-249; Zehabî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IV, 364; Safedî, *el-Vâfi* (nşr. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa), Beyrut 1420/2000, XVI, 288; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cize 1418/1998, XII, 438; H. G. Farmer, *Târîhu'l-mûsika'l-Arabiyye* (trc. Hüseyin Nassâr), Kahire 1956, s. 65, 67-68; a.mlf. – [E. Neubauer], “Tuways”, *El²* (İng.), X, 759; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), V, 105; J. Rouanet, *el-Mûsika'l-Arabiyye* (trc. İskender Şelfûn), Kahire, ts., s. 58-59; E. K. Rowson, “The Effeminate of Medina”, *JAOS*, CXI (1991), s. 671-693; Mustafa Kılıç, “İslâm Kültür Tarihinde Müsiki: Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar”, *AÜİFD*, XXXI (1989), s. 426-427; Şahâde Ali en-Nâtûr, “İslâm'a Göre Ses ve Müsiki Sanatı” (trc. Ruhi Kalender – Adem Akın), a.e., XXXIII (1992), s. 187-201; L. İ. Klimoviç, “Kur'an'ın Mahlûk Olmadığı Doğması” (trc. M. Kemal Atik), *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Kahramanmaraş 2003, s. 161-171; Selâhaddin Polat, “Ebân b. Osman b. Affân”, *DİA*, X, 66; İrfan Aycan, “Mervân I”, a.e., XXIX, 225-227; Münâ el-Hasan, “Tuveys”, *el-Mevsû'atü'l-Arabiyye*, Dimaşk 2005, XII, 662-663; M. Hişam en-Na'sân, “Tuveys”, *Mv.AJ*, XIX, 292-296.

AHMET HAKKI TURABI

TUYUĞ

Klasik Türk edebiyatında kullanılan yerli bir nazım şekli.

Sözlükte “kapalı, imalı, cinaslı söz söyleme, şarkı söyleme” anlamındaki **tuyuğ** (to-yık, toyuk) terim olarak genellikle “fâilâtün / fâilâtün / fâilün” kalıbıyla yazılan, daha çok a a x a düzeninde cinaslı kafiyeleşen, bir fikrin, bir hikmetin dile getirildiği dört mısralı nazım şeklinin adıdır. Mahlas kullanılmadan yazılan tuyuğların cinassız kafiyeyle veya x a x a düzeninde yahut bütün mısraları kafiyeyle (musarra') olanlarına da rastlanır. Tuyuğ Türk halk edebiyatında 11'li hece ölçüsüyle düzenlenen, mahlas kullanılmayan ve dört mısradan teşekkül eden cinaslı mânîye, iki beyitten meydana geliş, yine mahlassız oluşu, kafiye yapısı ve konusu gibi hususlarda da rubâîye benzer. Ancak rubâî tamamen farklı bir aruz kalıbıyla yazılır.

Tuyuğ hikemî ve lirik muhtevalara uygun bir nazım şeklidir. Şairlerin önemli bir düşünceyi kısaca dile getirmek yahut görüşünü, inancını ortaya koymak istediğinde tuyuğu tercih ettiği görülmektedir. Tuyuğun ilk iki veya üç dizesinde anlatılacak fikre zemin oluşturulur, son dizede ise hüküm veciz şekilde söylenir. Ali Şîr Nevâî, “O vezinlerden birisi tuyuğdur ki iki beyitten ibarettir. Ve tecnis yapılmasına gayret ederler. Ve o vezin remel-i müseddes-i mahzûftur” dedikten sonra, “Yâ rab ol şehd ü şekker yâ leb durur / Yâ meger şehd ü şekker yalap durur / Cânıma peyveste nâvek atgalı / Gamze okun kaşığa yalap durur” rubâisini örnek verir (*Mizânü'l-euzân*, s. 115). Bâbü, *Aruz Risâlesi*'nde “fâilâtün / fâilâtün / fâilât” vezninden bahsederken tuyuğ hakkında geniş bilgi verdikten sonra bu vezinde Türkçe tuyuğlar yazıldığını, bunlarda iki veya üç kafiyeğin cinaslı olabileceğini, ilk ve üçüncü mısraları kafiyesiz tuyuğlara da rastlandığını söyler ve Nevâî'den örnekler aktarır (vr. 138^{a-b}).

Bu nazım şeklinin ortaya çıkışına dair farklı görüşler vardır. M. Fuad Köprülü'ye göre Oğuz Türkleri'nin Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Irak'a yerleşmesiyle dört mısralık halk şiiri bu bölgede “fehleviyyât” adıyla ve aruzla yazılan, bestelenip söylenen rubâilerden etkilenip tuyuğ şekline dönüşmüştür. Diğer bir anlayışa göre ise tuyuğ Türk halk edebiyatının millî nazım şekli olan dörtlüklerden çıkmıştır. Türk şairleri fehleviyyâttan etkilenseler de esas itibarıyla mâninin cinaslı biçimini ve dört mısralık millî şekli aruzla birleştirerek yeni bir nazım kalıbı geliştirmiş, ayrıca aruzun 11'li hece ölçüsüne uygun olanını tercih etmiştir. Ali Şîr Nevâî ve Bâbü'den sonra yazılan nazariye kitaplarında tuyuğ hakkında bilgi yoktur. Modern araştırmalar içinde tuyuğdan ilk defa Gibb (*Osmanlı Şiiri Tarihi*, I-II, 73), ardından Samayloviç (bk. bibl.) bahsetmiştir. Konu hakkında en geniş ve sağlam bilgiyi ise M. Fuad Köprülü vermiştir (*TM*, II [1928], s. 219-242). Türk edebiyatında tuyuğ nazım şekli daha çok Âzerî ve Çağatay sahalarında kullanılmıştır. Anadolu'da ilk örnekleri bugünkü bilgilere göre Kadı Burhâneddin'e (ö. 800/1398) ait olup şair 119 tuyuğ yazmıştır. F. F. Godsell tarafından yayımlanan bu dörtlükler cinassız ve sade bir Türkçe ile kaleme alınmış tasavvufî mahiyette şiirlerdir. Kadı Burhâneddin ile aynı yüzyılda yaşayan Seyyid Nesîmî de önemli bir tuyuğ şairidir; cinassız ve çoğunun bütün dizeleri kafiyeyle 382 tuyuğu vardır (bk. NESİMÎ).

Ali Şîr Nevâî, Çağatay sahasındaki tuyuğlardan bazılarını tezkiresinde zikreder. Ona göre XV. yüzyıldan önce tuyuğ yazan şairler olmakla birlikte kendi çağdaşlarından İskender-i Şîrâzî ve Lutfî (ö. 897/1492 [?]) önemli isimlerdir. Divanında 113 tuyuğ bulunan Lutfî daha çok tuyuğlarıyla tanınmıştır. Nevâî'nin üçüncü divanı olan *Bedâiyü'l-vasat*'ında on üç tuyuğ vardır. Şair, “La'lidin cânımga otlar yakılır / Kaşı kaddimni cefâdın ya kılır / Min cefâsı va'-desidin şâd min / Ol vefâ bilmem ki kılmas yâ kılır” gibi söyleyişleriyle Anadolu sahası şairlerini etkilemiştir (Türkey, IX/27 [1997], s. 1269-1280). Tuyuğda başarılı sayılan diğer Çağatay şairi Bâbü ise rubâilerini tuyuğa benzetmeye çalışmış, âdet olmamakla beraber kafiyelerinde cinas yapmaya özen göstermiştir.

Anadolu sahası Türk edebiyatında tuyuğ fazla rağbet görmemiş, onun yerine rubâî tercih edilmiştir. Divanlarda rubâî başlığı altında birçok şiirin kıta, rubâî ve dübeytle karıştırıldığı görülür. Yine cinassız tuyuğların yanı sıra rubâî veya kıta ismi altında toplandığı olmuştur (Bağıroğlu, sy. I [1982], s. 16-17). Anadolu'daki en önemli tuyuğ şairinin İvazpaşazâde Atâî (ö. 841/1437-38 [?]) olduğu kaydedilmektedir. Latîfî'ye göre Atâî, devrinin Şeyhî'den sonra en büyük şairidir. Nazım tekniği oldukça güçlü olan Atâî'nin divanında güzel sayılan tuyuğları vardır. Ali Canip Yöntem onun tuyuğları ile birlikte çeşitli manzumelerinin bulunduğu bir mecmuayı Bursa Müzesi Kütüphanesi'nde tesbit etmiş ve bir makalede tanıtmıştır (*HM*, sy. 93 [1928], s. 286-287). XVI. yüzyılın başlarında yaşayan Amasyalı Münîrî'nin divanında ikisi Farsça, on dokuzu Türkçe yirmi bir tuyuğ vardır. Münîrî'nin divanı üzerinde doktora çalışması yapan Ersen Ersoy'un kanaatine göre şair Atâî'nin etkisinde kalmıştır. XV. yüzyılda Kemal Ümmî, Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah (Hakîkî), XVI. yüzyılın sonlarında Misâli, XVII. yüzyılın başlarında Muhîti ve Edirneli İlmî gibi şairler de tuyuğ kaleme almıştır. Bunların çoğunda Kadı Burhâneddin, Nesîmî, Ali Şîr Nevâî ve Atâî'nin tesirleri görülür. Nesîmî'nin etkisi bilhassa Hurûfî şairleri üzerindedir. XVII. yüzyıldan itibaren tuyuğ yerini tamamen rubâî ve mânîye bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Şîr Nevâî, *Muhakemetü'l-lügatayn* (trc. İshak Refet İşırtman), Ankara 1941, s. 70-71; a.mlf., *Mizânü'l-euzân* (haz. Kemal Eraslan), Ankara 1993, s. 58, 115; Bâbü, *Aruz Risâlesi* (nşr. I. V. Stebleva), Moskva 1972, vr. 138^{a-b}; Samayloviç, “Nevâî Tuyuğları”, *İslam Dünyası*, Petrograd 1917, I, 10-22; *İmâdeddin Nesîmî*, I-III (haz. C.

hangir Gehramanov), Bakı 1973; E. J. W. Gibb, *Osmanlı Şiiri Tarihi* (trc. Ali Çavuşoğlu), Ankara 1998, I-II, 73; Hüseyin Ayan, *Nesimi: Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, Ankara 2002, I, 73; Ersen Ersoy, *II. Bayezit Devri Şairlerinden Müniri, Hayatı, Eserleri ve Divanı: İnceleme-Tenkitli Metin* (doktora tezi, 2010), *MÜ Türiyat Araştırmaları Enstitüsü*, s. 6, 24; Ali Cânîp, "Dokuzuncu Asır Şairlerinden Atâî'nin Tuğuğları", *HM*, sy. 93 (1928), s. 286-287; M. Fuad Köprülü, "Türk Klasik Edebiyatındaki Husûsî Nazım Şekilleri: Tuğuğ", *TM*, II (1928), s. 219-242; aynı yazı için bk. Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları II*, s. 194-228; Akif Bağirof, "Tuğuğ Tür Özellikleri" (aktaran: Recep Toparlı), *Karadağ Edebiyatları*, sy. 1, Erzurum 1982, s. 16-17; Kaya Türkay, "Ali Şir Nevâyî'nin Tuğuğları", *Erdem*, IX/27, Ankara 1997, s. 1269-1280; Fatih Köksal, "Seyyid Nesimi'nin Bilinmeyen Tuğuğları", *TUBA*, XXIV/1 (2000), s. 187-208; Recai Kızıltuğ, "Türk Edebiyatında Tuğuğ ve Bazı Problemleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 37, Erzurum 2008, s. 107-126; Ömer Faruk Akün, "Bâbü'r", *DİA*, IV, 397, 398, 399.

NİHAT ÖZTOPRAK

TUZCUOĞULLARI

Doğu Karadeniz'de
Rize merkezli olarak ortaya çıkan
âyan ailesi.

Atalarının Konya'dan geldiği rivayet edilir. Tarihte ilk defa XVIII. yüzyılın sonlarında Memiş Ağa ile tanınmıştır. Memiş Ağa'nın Hopa eşrafından Hamdi Bey'in oğlu ve Erzurum Valisi Ahmed Paşa'nın yeğeni olduğu kaydedilmekle birlikte Tuzcuoğlu ailesiyle ilgili bugüne ulaşan en eski kayıt 1763 yılına aittir. *Trabzon Şer'iyye Sicili*'ndeki bu kayıta Rize sakinlerinden Tuzcuoğlu Ömer'in birçok kişiyi yanına toplayarak eşkıyalık yaptığından bahsedilir (Aygün, s. 50). Daha sonraki kayıtlarda ise Tuzcuoğlu Rize âyanı diye anılmaktadır. Bu durum, Tuzcuoğlu ailesinin rakiplerini bertaraf edip 1760'lardan itibaren Rize âyanlığını ele geçirdiğine işaret etmektedir.

Tuzcuoğulları'nın adı belgelerde, Ruslar'ın 1789'da Anapa Kalesi ve ardından Faş Kalesi'ni almaları üzerine onlara karşı koymak için bölge âyanlarından asker istenmesi sırasında tekrar zikredilir (Tatar, I, 221-222). Devlet hizmetini üstlenmek yoluyla gittikçe güç kazanan Tuzcuoğulları merkezden uzak olmanın sağladığı avantajla bölgede askerî, malî, idarî ve adlî denetim kurmaya başladılar. Tuzcuoğlu Memiş Ağa yerel bir âyandan bölgesel büyüklükte bir âyan konumuna yükseldi (Meeker, s. 224-225). Bunda onun Rusya'ya karşı savunmada verdiği hizmetler önemli rol oynadı. Memiş Ağa 1806'da Faş Kalesi

muhafızlığına tayin edildi (1806 tarihli bir belgede Faş Kalesi muhafızı olarak Derğâh-ı Muallâ kapıcıbaşlarından Tuzcuoğlu Mehmed adı geçmektedir, BA, *Trabzon Ahkâm Defteri*, nr. 3, s. 78/4). 1809'da Faş Kalesi'nin Rus kuşatmasından kurtarılmasında büyük hizmetler yaptı. Bir süre güçlü mahallî âyandan Hazinedaroğlu Süleyman Ağa ile iş birliği içinde hareket etti. Kendisine kapıcıbaşılık rütbesi verildi; Rize âyanlığı dışında Batum Kalesi ve Batum sancağı da yönetimi altına girdi. 1810 tarihli bir fermanla Tuzcuoğlu ailesinden başka isimler de anılmaktadır. Buna göre Trabzon sancağında bulunan keten bezi damga vergisi mukâataşı iltizamını açık arttırmayla "silâhşorân-ı hâssa"dan Tuzcuoğlu Seyyid Osman ve oğulları Seyyid Tâhir Ömer, Seyyid Abdülhâlid, Seyyid Abdülaziz, Seyyid Abdülhamid, Seyyid Ahmed Reşid ve Seyyid Mikdat almıştır. Burada adı geçenlerin hepsi için "seyyid" kelimesinin kullanılması ailenin peygamber soyundan geldiğinin kabul edildiğine işaret etmektedir. Bunlar muhtemelen Tuzcuoğlu Memiş Ağa ile bağlantılı olan aile fertleridir.

Memiş Ağa'nın savaştaki hizmetleri sebebiyle 1811'de âyanlık bölgesi Gönysancağına kadar genişletildi ve Rize'den başlayarak Doğu Karadeniz'in en nüfuzlu âyanı haline geldi. Buna karşılık daha önce Gönysan, Faş ve Anapa muhafızlığında bulunan Hazinedarzaade Süleyman Ağa'nın hizmetlerinden dolayı kapıcıbaşılıktan vezirliğe yükseltilip 1811'de Trabzon valiliğine tayin edilmesi Memiş Ağa ile aralarındaki dostluğun bozulmasına yol açtı ve iki si arasında şiddetli bir nüfuz mücadelesi başladı. Her ne kadar sorun bir alacak verecek meselesi yüzünden çıkmış gibi görünse de bunun altında ekonomik güç rekabeti yatıyordu. Trabzon ve Rize limanları bu rekabetle öne çıkmıştı ve Trabzon'daki kargaşalıklar ticaretin Rize'ye kaymasına yol açmıştı (Meeker, s. 199-202). Tuzcuoğlu ailesi Rize ve doğusundaki sahil kasabalarını kontrol ederken Hazinedaroğlu Trabzon'da iç kalede hükmediyordu. İç kale dışında Trabzon şehrinde vali gücünü birbiriyle rekabet halinde olan Şatıroğlu ve Kalcıoğlu aileleriyle paylaşmak durumundaydı. Kalcıoğlu Osman Bey, Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın damadı idi. Bölgedeki diğer âyanlar da esasen iki kısma ayrılmıştı. Bir grup, başta dönem dönem Trabzon gümrüğü gelirlerini iltizaman alan Şatıroğlu olmak üzere valinin yanında yer alırken diğer grup, 1811'den itibaren bölgedeki nüfuzlarını kırmaya çalışan valiye karşı dire-

nen âyanlardan meydana geliyordu. Bunlardan Tonya âyanı Hacısâlihoğlu Ali Ağa âyanlık bölgesini Maçka'ya genişletmiş, ancak merkezin bu durumu tanımamasına rağmen geri adım atmadığı için 1813 yılında idama mahkûm edilmişti. Ali Ağa gibi Of ve Sürmene ağaları da valiye karşı Tuzcuoğlu Memiş Ağa'yı destekliyordu.

Nihayet vali Tuzcuoğlu Memiş Ağa'yı merkeze şikâyet ederek idamı için ferman aldı (Eylül 1815). Bunun üzerine Memiş Ağa ve müttelikleri kuvvetlerini birleştirip Trabzon'u kuşattı ve 18 Ağustos 1816'da şehri ele geçirdi. Valinin kaymakamı sıfatıyla buranın idaresini üstlenen Çeçenoğlu Hasan Ağa'yı bir gemiye bindirerek şehirden uzaklaştırdı. Tuzcuoğulları ve onunla beraber hareket eden âyanlar daha sonra hâkimiyet ve nüfuz alanlarını genişlettiler. Fakat Çeçenoğlu Hasan Ağa merkezin gönderdiği kuvvetler ve Samsun, Amasya, Tokat, Sivas dolaylarındaki âyanlardan toplanan askerlerle 1816 Kasım sonunda Trabzon'u geri aldı. Önce Rize'deki konağına çekilen Memiş Ağa oradan Of'a kaçtı. Burada Hazinedaroğlu ile ittifak halinde olan Şatıroğlu gibi âyanların desteğiyle kuşatılıp 26 Ekim 1817'de ele geçirildi ve hemen idam edilerek başı İstanbul'a gönderildi. Bu sırada oğlu Ahmed'in on dört yaşlarında olduğu göz önünde bulundurulursa Memiş Ağa'nın öldürüldüğünde yaşının 100'ü geçtiği iddiasını şüphayle karşılamak gerekir. Memiş Ağa'nın türbesi Of'un Pazarönü (Alona / Alanomakod) köyündedir. İsyanın diğer liderlerinden Kalcıoğlu Trabzon'dan çıkarılarak Sürmene'ye, Hacısâlihoğlu da Tonya'dan çıkarılıp Trabzon'a yerleştirildi. Âyanların çıkarılabileceği yeni bir isyanı engellemek için Hazinedarzaade Süleyman Paşa da Alâiye (Alanya) sancağına tayin edildi, fakat yolda hastalanarak öldü. Yeni gelen

Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın Of'un Alona köyündeki türbesi

